

elementer i langt de fleste af de sager, Lotte Dombernowsky har refereret i sin bog – eller som på anden vis var ude på enten at få en eller anden fordel raget til sig eller at undgå at miste en ret-tighed, som mansattepris på Æreskrænkelser af mere eller mindre banal art (men som af nogle åbenbart blev oplevet som alvorlige nok, siden de pågældende gad have besværet med at rejse klagesager) er heller ikke velegnede som grundlag for at kortlægge retsbevidsthedens grundlag og indhold i forskellige sammenhænge, idet der her naturligvis blandt andet må kontrolleres for personlighedsstruktur.

Derfor bliver konklusionen på dette felt, at forfatteren har givet sig i kast med en uløselig – men bestemt ikke uinteressant – opgave, og derfor er heller ikke denne side af bogen særligt givende.

Flere af bogens kapitler er bygget op over bestemte typer af sager, velsagtens ud fra et ønske om på denne måde at vise noget om strukturen i materialet – og i retsbevidstheden? Det drejer sig for eksempel om klager, som på en eller anden måde vedrører forholdet mellem godsejeren og en eller flere af hans fæstebønder, om klager, der vedrører forholdet mellem embedsmænd af forskellig art og menigmand, og om klager mellem ligemænd. Andre inddelinger går på substansen i klagerne – allehånde hoveriproblemer, huggerettigheder eller spørgsmål om græsning, spørgsmål om ydelser til præst og degn, problemerne omkring vold, forskellige former for personlig fornærmelse, problemer med at få landsbyfællesskabet til at fungere hensigtsmæssigt – eller sager omkring ægteskabsaftaler, trolovelse og graviditet. Nogle af disse afsnit er naturligvis interessant læsning – også selv om de ikke alle giver lige meget nyt – blandt andet fordi der refereres et antal konkrete sager fra det gennemgæede

materiale, og fordi det handler om levende mennesker og deres store og små problemer. Men hvad de pågældende refererede sager egentlig repræsenterer – og dermed hvad andre kan bruge dem til – har desværre ligget uden for forfatterens interessefelt.

Materialet egner sig helt åbenbart til kvantitativ indholdsanalyse – ja, det er vel ikke for meget at sige, at det ikke kan analyseres rimeligt på anden vis. Der er dog ingen spor af overvejelser i den retning, og det er antagelig også forklaringen på, at et spørgsmål som multidimensionalitet i klagerens indhold – altså at klagerne på samme tid vedrørte en række forskellige problemer i forholdet mellem klageren og den indklagede – faktisk ikke berøres. For en almindelig maskinel bearbejdning ville det ikke have været noget problem – men nu er det blevet det for den læser, der ikke får svar på sine spørgsmål om kompleksiteten i de problemer, som Lotte Dombernowsky kredser omkring.

Det er godt, at Lotte Dombernowsky efter arbejdet med sin disputats er gået videre med et emne inden for den problemkreds og i den periode, som hun ved så meget om. Det er en skam, at hun ikke har magtet at få mere ud af det, som kan bruges i den fortsatte etablering af systematisk viden om landbosamfundets udvikling i årtierne før og efter år 1800.

Jørgen Elklit

Landbruget og landbrugskrisen 1818-28. (Landbohistorisk Tidsskrift. Bol og By 2. rk., 6. Landbohistorisk Selskab, 1984). 214 s., 74,- kr.

Dette er sidste hefte under hovedtitlen Landbohistorisk Tidsskrift af den serie, der startede som Bol og By og fra 1985 – i nyt format og med ny redaktion –

har genoptaget sit gamle navn og degraderet Landbohistorisk Tidsskrift til undertitel.

Desværre har heftet to fejl på omslaget, der kan medføre bibliografiske og søgningsmæssige problemer. Årstallet er 1980, men skal ifølge titelbladet være 1984. Fællestitlen dækker ikke hele indholdet, idet kun 4 af de 7 afhandlinger handler om det, redaktionen i forordet kalder »den såkaldte landbrugskrise«. Som det kan udledes af tilfældige bemærkninger er 5 (6?) af afhandlingerne omarbejdede studenterspecialer, hvilket nok burde være særskilt oplyst.

Fælles for de 4 forfattere, der behandler landbrugskrisen, er, at de – vel inspireret af E. Helmer Pedersens afhandling »Landbrugskrisen 1818-28 – et forsøg på en nuancering« (i Festskrift til Fridlev Skrubbeltrang, 1970) – tager, hvad de anser for de gængse forestillinger om krisen, op til kritisk vurdering. Var den så alvorlig, som mange samtidige hævdede, og som senere fremstillinger, der overvejende bygger herpå, har gentaget?

Det er godt, at der til stadighed sættes nye spørgsmålstejn ved overleverede opfattelser, og at vor viden herved i det mindste nuanceres mere og mere. De 4 afhandlinger bringer ny detailviden og bedre indsigt, men næppe revolutionerende eller i alle henseender helt overbevisende nyt. Tendensen går i retning af at afsvække de mest overdrevne påstande, der har været fremsat. Men der rækkes næppe alvorligt ved den grundopfattelse, som er skolelærdom hos alle, der har brugt Peter Ilsøes Nordens Historie, der om krisen fortæller, at »skønt staten stræbte at mildne krisen, måtte mange godsejere forlade gårdene; bondestanden bjærgede sig bedre igennem, da bondehusholdningen stort set var selvforsynende« (7. udg., 1956, s. 181).

Søren Olesen vil i »Det danske land-

brug 1815-30 – en undersøgelse af ... produktions- og afsætningsforhold« aflive »den standhaftige tese om den hårde landbrugskrise« (s. 10). Han mener, den skyldes manglende kildekritik hos forgængerne, der har overprioriteret »beretnings-aspektet« (samtidens skildringer), i forbindelse med et »mangelende eller ufuldstændigt krisebegreb«. Det er afgjort et interessant spørgsmål, hvordan man skal definere en erhvervs-krise. Men desværre giver forfatteren, så vidt jeg kan se, heller ikke selv noget svar. Er det f.eks. ikke krise, at priser og indkomster over en længere periode falder stærkt, hvis man fra foregående år har så meget på kistebunden, at de fleste af erhvervets udøvere overlever? Er det ikke krise, at »godserne krak-kede på stribe« (Merete Johansen, s. 90), hvis gårdmændene stort set kom igennem med skindet på næsen? Er det ikke krise, hvis et hårdt trængt erhverv lægger kursen om og satser på ændret produktion og nye markeder og derved opnår en gevinst på langt sigt? Eller er det i virkeligheden ikke en strid om ord, når SO (s. 22 og 37) med E. Helmer Pedersen vil tale om »en korn-salgskrise fra 1818-25« i stedet for »en landbrugskrise 1818-28«? Han føjer endda lidt harcellerende til: »Periodiseringer kan være ret så sejlivede!« Sagen er vel den, at mens man som regel – ganske som ved en sygdom, hvorfra betegnelsen krise stammer – nøje kan tidsfæste udbruddet, er en eksakt datering af ophøret umulig og det tidspunkt, man af praktiske grunde vælger, skønsmæssigt.

To af forfatterens hovedargumenter mod 1820erne som alvorlige krisear er, »en positiv vækstrate på 1% p.a. ... 1818-28« (if. Sv. Aa. Hansen: Økonomisk vækst i Danmark 1720-1970) og en tilsvarende befolkningstilvækst. Hvor sikker vækstraten er, ved jeg ikke. Men da forfatteren selv erkender (s. 33), at

landbruget alligevel havde »en mindre indtjening«, fristes man til at minde om, at landbruget i første omgang forsøgte at producere sig ud af krisen i 1930'erne (hvis der da var en sådan!). Også i 1820'erne kan man jo have ment, at »det er mængden, der skal gøre det«. Når han dernæst (s. 15) hævder, at »befolkningsvæksten (må) ses som et udtryk for en stigende levestandard ... der ikke tyder på, at landbefolkningens kår var forværrede«, skylder han bevis for, at der altid er umiddelbar og kortsigtet sammenhæng mellem velstand og fødselsoverskud. Kan ikke blot et blik på den 3. verden gøre ham betænkelig?

Jens Skriver har i »Fr. Chr. Guldencrone og 1820'ernes landbrugskrise. Godsøkonomien ved Wilhelmsborg og Moesgård 1788-1824« gennemført en udmærket konkret analyse på grundlag af regnskaberne af disse godsers økonomi. Han når det resultat, at de økonomiske problemer, som i 1821 tvang G. til at begære sine godser sat under administration, havde rødder helt tilbage i reformtiden, hvor passive investeringer i kirker og skoler og langsigtede i skovene belastede økonomien, og investeringer i fæstegodset og hovedgårdsdriften ikke gav det forventede udbytte på grund af bøndernes »aktive« (læs: genstridige) holdning. Forfatteren fremhæver, at G.s eksempel er atypisk. Men faktisk delte han jo skæbne med talrige andre godsejere, uanset om årsagerne kan have været noget forskellige. Forfatteren vil »ikke bestride« den i de andre afhandlinger modererede opfattelse af krisens dybde. Men gennem sin egen analyse af en godsejers økonomi yder han dog interessante bidrag også til bondeøkonomien i disse år. Jeg tænker bl.a. på hans tabel (s. 51) over indfæstningernes 5-årige gennemsnit (i rbd. n.v.): 1815-19: 355, 1820-24: 179, 1825-29: 164, 1830-34: 182½, 1835-39: 204½, 1840-44: 331. Den er

en af mange indikatorer på dårlige tider også for bondebruget i 1820'erne. At indfæstningerne er lavest i 2. halvdel af 1820'erne, mens kornpriserne var lavest i 1. halvdel, bør ikke undre. Netop indtrykket af disse dårlige år, hvis afslutning man jo ikke kunne kende, måtte skabe en tilbageholdenhed, der først fortog sig, da en ny fremgang var erkendt som stabil. Tilsvarende retarderingsfænomen træffes ved tiendefæsteafgifterne under krisen i 1730'erne (se min afhandling »Bortforpagtningen af baroniet Lindensborgs tiender ca. 1720 til 1752« i Festskrift til Johan Hvidtfeldt, 1978).

Merete Johansen har i »Landbrugskrisen og gårdmændene. En lokal undersøgelse« for et sjællandsk herred (Tybjerg) gennemgået skøde- og pantebøger, auktions-, foged- og skifteprotokoller for at finde statistiske udtryk for krisens virkninger blandt bønderne, både selvejere og fæstere. Hendes konklusion, idet hun forlods har erkendt, at »godsernes vanskæbne synes godt belagt« (s. 92), og at de »krakkede på striben« (s. 90) er, at »krisen har været mindre dybtgående end hidtil formodet« (s. 106). Der har ganske vist været flere tvangsauktioner end normalt i 1. halvdel af 1820'erne, men dog kun 19 eller 5% af alle gårdmænd i herredet. De har altså ikke, som hævdede af Hans Kyrre, »hørt til dagens orden«. Vel sandt, men tvangsauktioner var vel kun toppen af isbjerget! Og at der var forholdvis endnu flere alene i 1829 og 30, nemlig 17, må nok tilskrives en retarderet virkning af krisen. Reserverne var opbrugt. Og hvad fogedforretninger angår, var stigningen, navnlig sidst i 20'erne langt mere markant.

Endelig har *Lars Denhardt Nielsen* i »Den landøkonomiske debat... under landbrugskrisen 1818-28« analyseret den debat i samtiden, som eftertiden i så vid udstrækning har baseret sin op-

fattelse på. Vurderes den på baggrund af den økonomiske udvikling, som Søren Olesen har skitseret, siger forfatteren, »træder dens begrænsning som kilde til krisen også tydeligere frem«.

Under alle omstændigheder kan man nok tilslutte sig den opfattelse, at samtidens debat, så vigtig den er, er utilstrækkelig som kildegrundlag for en fremstilling af landbrugskrisen 1818-28. Sammen med Erik Helmer Pedersens rummer de 4 afhandlinger tilløb til udnyttelse af et bredere og solidere kilde-materiale. Det var meget at ønske, at de kunne inspirere til en mere systematisk og omfattende udforskning af denne periode, som danner en vigtig overgang fra reformtiden til dansk landbrugs moderne udvikling i 1800-tallets senere del. Der må utvivlsomt være gode muligheder for at skabe en solid talmæssig kortlægning, der dækker alle berørte grupper. Om man så vil ende med at kalde fænomenet for krise, depression, recession, strukturomlægning eller noget helt femte, gør jo mindre til sagen.

Foruden de omtalte rummer heftet afhandlinger af *Annette Knudstorp* om »Bondevenerne, bonden og fæstesagen«, *Bo Fritzbo* om »Hovedgårdsdrift og godsøkonomi: Skinnerup 1616-1660« og *Jes P. Jørgensen* »Omkring oprettelsen af Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskoles Laboratorium for landøkonomiske Forsøg«.

Jens Holmgaard

Jens Christensen: *Landbostatistik. Håndbog i dansk landbohistorisk statistik 1830-1900*. (Udgivet af Landbohistorisk Selskab. Kbh., 1985). 284 s., 148,- kr.

Det er en god idé med en håndbog, der introducerer dansk landbohistorisk statistik – til hjælp for både den mindre

erfarne landbohistoriker og for den mere erfarne, der vel først og fremmest har brug for at sikre sig mod at overse relevant materiale. Landbohistorisk Selskab skal derfor have tak for sit initiativ og Jens Christensen for det store arbejde, der tydeligvis er lagt i at fremskaffe statistiske oplysninger vedrørende landbohistorie i videste forstand: klima, befolkningsforhold, produktionsforhold, forarbejdningssektor, eksport/import, priser, landarbejderne, kredit/værdifastsættelse, skatter, uddannelse, sociale forhold, foreninger, religiøse forhold, politiske forhold, fæstevæsenets afvikling og de enkelte brug.

Håndbogen har fire delmål: (1) Inden for hvert af de ovennævnte 16 temaer vil den bringe en oversigtstabel for hele perioden, primært på nationalt niveau. (2) Den vil også give en oversigt over, hvor der findes yderligere statistik og på hvilket niveau, (3) en kort omtale af den ikke-officielle statistik og endelig (4) en omtale af det tilgængelige – bearbejdede og/eller ubearbejdede – materiale. Det understreges flere gange, at der *ikke* er tale om en systematisk litteratursøgning.

Idéen med en oversigtstabel inden for hvert af temaerne er uden tvivl tænkt som en hjælp til brugeren – som en mulighed for direkte at kunne slå nogle tal op her i stedet for via en henvisning at skulle ud i de statistiske værker. Desværre er udførelsen af idéen ikke helt vellykket. Det skyldes blandt andet, at bogens layout mildest talt ikke er god, hvad der specielt går ud over de ofte meget store oversigtstabeller; disse tabeller bliver derved særdeles uoverskuelige og meget lidt appetitvækkende, således at man i mange tilfælde alligevel vil foretrække – eller bliver nødt til – at gå tilbage til tallenes oprindelse i de forskellige tabelværker osv.